

Keizerlijke Geschenken: Euergetisme van Hadrianus en Trajanus in Hispania

Auteur: *Rick Vugts (S1010662)*

Begeleider: *Prof. Dr. O.J. Hekster*

Cursus: *Bachelorwerkstuk*

Universiteit: *Radboud Universiteit, Nijmegen*

Faculteit: *Faculteit der Letteren*

Inleverdatum: *15-6-2020*

Woorden: 9200

Keizerlijke Geschenken: Euergetisme van Hadrianus en Trajanus in Hispania

Vanaf de late Romeinse Republiek werd het gebruikelijker voor de Romeinse elite om geschenken te geven aan stedelijke gemeenschappen. Deze geschenken varieerden van het bouwen van publieke gebouwen, het houden van spelen tot het geven van immateriële gunsten.¹ Verschillende groepen uit de elite gebruikten dit systeem om van de ontvangende gemeenschap waardering, politieke steun of concrete diensten te ontvangen. Met het ontstaan van het principaat vanaf Augustus werden keizers de voornaamste leden van de elite. Zij gaven eveneens geschenken aan de Romeinse bevolking om zo hun status in stand te houden en te legitimeren.² Hoewel veel van deze keizerlijke geschenken aan de stad Rome gericht waren, gaven keizers ook veelvuldig geschenken aan de provincies buiten Rome.³ Voor deze keizerlijke geschenken in de provincies is er echter minder (academische) aandacht geweest. Dit onderzoek zal daarom deze keizerlijke geschenken in de regio Hispania analyseren en onderzoeken of er bredere trends in te onderscheiden zijn. In het bijzonder zal hierbij de focus gericht zijn op de materiële keizerlijke geschenken: van publieke gebouwen tot infrastructuur.

Hoewel het onderling geven en ontvangen van giften voor nagenoeg alle Romeinen een bekend gebruik was, gaven ze er zelf niet een eenduidige naam aan.⁴ De benoeming van het fenomeen werd daarom door academici gedaan aan de hand van wetenschappelijke concepten. De meest gangbare van deze concepten is patronage, afgeleid van het latijnse *patronus* (*beschermer*). Patronage is door Saller en Garnsey als volgt gedefinieerd: patronage is een wederkerige relatie tussen mensen van ongelijke status en middelen, wat anders is dan een commerciële transactie.⁵ Hoewel deze definitie het te beschrijven fenomeen dekt en veel gebruikt wordt in academische werken, is deze definitie voor dit onderzoek nog te breed.⁶ In dit onderzoek is daarom gekozen voor een ander, smaller concept: euergetisme.⁷ Euergetisme is een neologisme van het Griekse *euergetes* (*weldoener*). Euergetisme dankt zijn bekendheid aan Veyne, die dit concept in de jaren 70 herintroduceerde in de academische wereld op basis van eerdere werken van Boulanger en Marrou.⁸ Euergetisme doelt op de verwachting van gemeenschappen dat de rijken en elites een bijdrage leverden aan de gemeenschap via geschenken. Hoewel euergetisme veel overlap vertoont met patronage, is het beduidend minder allesomvattend. Zo beperkt euergetisme zich alleen tot giften aan gemeenschappen. Gezien de

¹ Slootjes, D., 'The governor as benefactor in Late Antiquity', (2004), p. 60; Seneca, *De Beneficiis*, 1.4.2-1.4.4.

² De Kleijn, G., 'The Emperor and public works in the city of Rome', (2003), p. 207; Longfellow, B., *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*, (2011), p. 6-7.

³ Kalinowski, A., *Patterns of patronage, the politics and ideology of public building in the Eastern Roman Empire*, (1999), p. 46.

⁴ Voor een overzicht van een aantal van deze Romeinse benamingen zie: Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 2.

⁵ Garnsey, P. & Saller, R., *The Roman Empire: economy, society and culture*, (2014), p. 177;

Saller, R., *Personal patronage under the early empire*, (2002), p. 1.

⁶ De voornaamste kritiek op deze definitie is te lezen in: Eilers, C., *Roman patrons of Greek cities*, (2002), p. 2-18.

Centraal voor Eilers staat dat patronage te veel maatschappelijke fenomenen tegelijk probeert te duiden, waardoor het begrip vaag wordt.

⁷ Spawforth, A., 'Euergetism', (2016).

⁸ Ibidem; Veyne, P., *Bread and circuses: historical sociology and political pluralism*, (1990), p.10.

Griekse oorsprong van euergetisme kiezen sommige wetenschappers ervoor om andere concepten te gebruiken als gesproken wordt over het Latijnse deel van het rijk.⁹ Om eventuele verwarring te voorkomen, zal in de empirische analyse vandit onderzoek consistent de term euergetisme gehanteerd worden als het gaat over alle vormen van publieke giften aan gemeenschappen, binnen en buiten een patronus-cliens relatie.¹⁰

Keizers deden evenals andere leden van de elite aan euergetisme. Toch is het keizerschap volgens sommige onderzoekers ook een uitzonderlijke positie. Verhielden keizers zich hierdoor anders met euergetisme dan andere leden van de elite? Volgens een eerste groep auteurs is keizerlijk euergetisme door deze bijzondere positie wezenlijk anders van euergetisme van andere elites. Veyne stelt dit het meest expliciet door te zeggen dat de positie van de keizer buiten de categorieën van reguliere euergetes valt.¹¹ Zijn onderbouwing hiervoor is dat de keizer brood en spelen gaf aan de bevolking en zichzelf toonde in het Circus, iets wat andere euergetes niet deden. Hiermee toonde de keizer zich nadrukkelijk als een majesteit volgens Veyne. Een ander argument waarom de keizer een aparte status als euergetes zou hebben is zijn uitgavenpatroon. Zo benadrukken sommige auteurs dat de Romeinse keizer op het gebied van totale uitgaven de grootste euergetes in het rijk waren.¹² Daarnaast richtte de keizer zich bij deze euergetismes in relatief grote mate op dure giften, hetgeen zijn uitzonderlijke status als keizer zou benadrukken.¹³ De veel geciteerde Saller en Millar zien de keizer om deze redenen dan ook als hoogste patronus in het rijk. Zij schreven hem daartoe een aparte positie toe: de patronus van de patronen.¹⁴ Hoewel keizers een unieke positie als euergetes in Rome hadden, gold dit niet automatisch in de rest van het rijk. In Rome was de keizer de enige voorname euergetes, maar buiten Rome had de keizer te maken met concurrentie van lokale en senatoriale elites.¹⁵ De keizer zou bovendien zelden fysiek aanwezig kunnen zijn in bijvoorbeeld Afrika of Hispania. Zuiderhoek ziet in een recent boek over euergetisme in Asia Minor, de keizer om deze reden buiten Rome 'slechts' als een reguliere euergetes. Hij stelt dat de princeps, om de republikeinse façade te behouden, zich moest conformeren aan gewoontes die voor voor andere leden van de elite golden.¹⁶

Naast de positie van de keizer staat in literatuur over keizerlijk euergetisme ook de vraag centraal aan wat voor type geschenken keizers voorkeur gaven. Er is een redelijke academische consensus over de meest

⁹ Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 17. Nicols spreekt bijvoorbeeld over civiele patronage, hetgeen nagenoeg hetzelfde is als euergetisme

¹⁰ Euergetisme kan plaatsvinden binnen een patronage-relatie, maar hoeft dit in principe niet. Voor meer hierover zie Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 9-11.

¹¹ Veyne, P., *Bread and circuses: historical sociology and political pluralism*, (1990), p. 292-293.

¹² Op basis van een optelsom van bedragen uit de Res Gestae zou Augustus 600 miljoen denarii te hebben gedoneerd over zijn hele politieke carrière; Horster, M., 'Urban infrastructure and euergetism outside the city of Rome', (2014), p. 527; Kalinowski, A., *Patterns of patronage, the politics and ideology of public building in the Eastern Roman Empire*, (1999), p. 46-52.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Saller, R., *Personal patronage under the early empire*, (2002), p. 69-78; Millar, F., *The emperor in the Roman world*, (1977), p. 133-139.

¹⁵ Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 85-87.

¹⁶ Zuiderhoek, A., *The politics of munificence in the Roman Empire: citizens, elites and benefactors in Asia Minor*, (2009), p. 110-113.

effectieve gunsten: geschenken die een lange termijn impact hadden.¹⁷ Euergetes konden hierbij kiezen uit materiële en immateriële gunsten.¹⁸ In de praktijk zouden keizers volgens deze theorie voorkeur moeten hebben gegeven aan verschillende soorten materiële geschenken. De verklaringen die hiervoor te geven zijn, zijn tweeledig. Enerzijds was er de mogelijkheid om je eigen naam duidelijk zichtbaar te maken op een dergelijk gebouw.¹⁹ Anderzijds was er het gebouw zelf, dat zichtbaarder was dan een immateriële gunst en direct met de keizer geassocieerd kon worden. Bij de voorkeur voor materiële geschenken heerste volgens Nicols, die veel over patronage geschreven heeft, een verdere voorkeur voor geschenken die te maken hebben met primaire levensbehoeftes.²⁰ Hoewel deze verklaring van Nicols aantrekkelijk lijkt, zijn er wel enkele bezwaren bij op te merken. Allereerst maakt Nicols geen onderscheid tussen groepen elites. Ten tweede is vanuit onderzoek naar keizerlijk euergetisme in Italië bekend dat keizers ook veel investeren in goederen die niet voldoen aan Nicols verwachting: hierbij valt te denken aan amphitheatres, tempels en zuildecoraties.²¹ Ten derde zijn primaire levensbehoeften nog altijd een behoorlijk brede en specifieke categorie. Hoewel de verklaring van Nicols potentieel bruikbaar is, verdient het nog wel verdere aanscherpingen.

Een coherent en volledig model voor het type materiële euergetismes van keizers in de provincies lijkt in de bestaande literatuur te ontbreken. Vanuit onderzoek naar fonteinen in het oostelijke deel van het Romeinse rijk laat Longfellow echter zien dat er wel bepaalde kenmerken zijn van keizerlijke geschenken, die als mogelijk model kunnen dienen.²² Hierbij wordt onderscheid gemaakt op zowel type geschenk als locatie. Voor de locaties waar keizers donaties gaven, biedt Longfellow als eerste verklaring dat giften mogelijk verklaard kunnen worden door de persoonlijke aanwezigheid van een keizer.²³ Deze verwachting werd eerder ook al benoemd door Veyne en Patterson.²⁴ In het verlengde van deze persoonlijke aanwezigheid is ten tweede ook een persoonlijke connectie met een regio een mogelijke verklaring voor geschenken. Om deze reden zouden keizers een voorkeur hebben voor hun *patria*.²⁵ Een derde reden voor keizers om in een gebied te schenken heeft volgens haar te maken met een nadrukkelijk verzoek vanuit lokale elites. Dit kan zijn via petitie aan de keizer of via het wijden van gebouwen aan de keizer om zo een tegengunst uit te

¹⁷ Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 127; Alföldy, G., 'Euergetismus und Epigraphik in der Augusteischen Zeit', (1997); De Kleijn, G., 'The Emperor and public works in the city of Rome', (2003), p. 207-214; Kalinowski, A., *Patterns of patronage, the politics and ideology of public building in the Eastern Roman Empire*, (1999), p. 51-52.

¹⁸ Slootjes, D., 'The governor as benefactor in late antiquity', (2004), p. 65.

¹⁹ Alföldy, G., 'Euergetismus und Epigraphik in der augusteischen Zeit', (1997), p. 3.

²⁰ Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 7.

²¹ Patterson J., 'The emperor and the cities of Italy', (2003), p. 90-91; Zuiderhoek, A., *The politics of munificence in the Roman Empire: citizens, elites and benefactors in Asia Minor*, (2009), p. 81.

²² Longfellow, B., *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*, (2011).

²³ Ibidem, p. 7.

²⁴ Patterson J., 'The emperor and the cities of Italy', (2003), p. 93.

²⁵ Horster, M., 'Urban infrastructure and euergetism outside the city of Rome', (2014), p. 527.

lokken.²⁶ Tenslotte benoemt Longfellow dat de associatie met voorgangers van de Julio-Claudische dynastie gezocht werd door latere keizers. Dit deden ze door in de nabijheid van vorige Julio-Claudische euergetismes te bouwen.²⁷ Naast bouwlocaties biedt Longfellow ook voor het type keizerlijke gift een verklaring: zo zou de relatie met de Julio-Claudische dynastie zich naast locatie ook geuit hebben in aansluitende type giften op eerdere donaties.²⁸ Samengevoegd met de hypothese van Nicols, dat geschenken vooral primaire levensbehoeftes zullen zijn, ontstaan er zo zes hypothesen over zowel locatie als type gift die dit onderzoek kan toetsen.

Het doel van dit onderzoek is om te kijken of deze kenmerken van keizerlijk euergetisme van Longfellow en Nicols breder kunnen uitgewerkt tot een model voor het westelijke deel van het Romeinse rijk.²⁹ Het onderzoek over euergetisme is namelijk in grote mate gefocust geweest op het oostelijke deel van het rijk. Dit deel kent echter een unieke historische achtergrond. Enerzijds is het oosten al verder ontwikkeld in de stedelijke cultuur dan het westen, anderzijds is er in het oosten een langere traditie van euergetisme dan in het westen.³⁰ Een casestudy naar keizerlijk euergetisme in het westen van het rijk kan in dit opzicht een toevoeging zijn aan wat er momenteel bekend is. Een veel geciteerde bundel over (keizerlijk) euergetisme van Lomas en Cornell focuste zich reeds op Italia. Deze provincie is echter op zijn eigen manier eveneens een unieke casus in het rijk.³¹ Er is daardoor nog behoefte aan verder onderzoek voor keizerlijk euergetisme in een andere provincie in het westen van het rijk.

De locatie die voor deze casestudy is gekozen, is Hispania. Hispania is een regio die om twee redenen zich voor dit onderzoek leent. Allereerst zijn er nauwe connecties van zowel Caesar als Augustus met Hispania. Hierdoor zijn de hieruit voortvloeiende Julio-Claudische hypothesen goed onderzoekbaar. Ten tweede heeft Hispania voldoende materiële geschenken van keizers ontvangen om het onderzoek mogelijk te maken. Om te kunnen kijken of er individuele verschillen tussen keizers zijn, is gekozen om in dit onderzoek twee keizers te bekijken. De gekozen keizers zijn Trajanus (r. 98-117 N.C.) en zijn opvolger Hadrianus (r. 117-138 N.C.). Beide keizers worden door Patterson aangeduid als zeer actief in euergetisme; hetgeen een vergelijking met andere provincies in het rijk eveneens mogelijk maakt.³² Tenslotte was met name Hadrianus bekend als keizer die veel door het rijk reisde, hetgeen hem een goede casus maakt voor de reishypothese

²⁶ Longfellow, B., *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*, (2011), p. 210-211.

²⁷ Longfellow, B., *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*, (2011), p. 58-65.

²⁸ Denk hierbij bijvoorbeeld aan fonteinen die aansluiten op een reeds bestaande aquaduct van een Julio-Claudische keizer.

²⁹ Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire*, (2013), p. 108.

³⁰ Ibidem.

³¹ Cornell, T. & Lomas, K., *Bread and circuses: euergetism and municipal patronage in Roman Italy*, (2003). Deze unieke positie geldt zowel op het gebied van nabijheid ten opzichte van Rome als de privileges die voor Italia bestonden onder andere met betrekkingen tot belastingen. Voor andere westelijke provincies gelden deze factoren niet, waardoor deze representatiever zijn.

³² Patterson J., 'The emperor and the cities of Italy', (2003), p. 90-91; Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000).

van Longfellow.³³ De onderzoeksvraag in dit onderzoek luidt op basis hiervan als volgt: *Welke patronen zijn er op het gebied van locatie en type giften zichtbaar in de materiële geschenken van de keizers Trajanus en Hadrianus in Romeins Hispania?*

Method

Om te onderzoeken in hoeverre de zes hypothesen over keizerlijk euergetisme toepasbaar zijn in Hispania, zullen drie verschillende type bronnen gebruikt worden. Het doel van deze bronnen-combinatie is om een zo compleet mogelijk overzicht te krijgen van alle geschenken van Hadrianus en Trajanus in Hispania. Allereerst zullen archeologische bronnen gebruikt worden in dit onderzoek. Deze geven een precieze locatie en geven tegelijk een beeld van het type euergetisme. Echter, is het moeilijk om precies te constateren waarom en door wie iets gebouwd is. Een aanvullende bron voor keizerlijke giften zijn daarom inscripties. Hoewel deze informatief zijn om donateurs van een gebouw te achterhalen, zitten er enkele beperkingen aan. Zo is het een veelvoorkomend fenomeen dat keizers genoemd worden op inscripties, zonder dat ze de gift zelf gedoneerd hadden. Anderzijds zijn inscripties vaak fragmentarisch overgeleverd. Hortster liet zien dat deze problemen deels oplosbaar zijn door te kijken naar naamvallen. Een nominatieve benoeming van de keizer geeft aan dat hij de gever van de gift is, waar een datieve en genitieve benoeming een wijding *aan* de keizer aangeven.³⁴ Mocht er noch archeologisch noch epigrafisch materiaal overgeleverd zijn dan bestaat het risico dat sommige keizerlijke euergetismen in dit onderzoek gemist werden. Om dit risico te minimaliseren zal tenslotte gebruikt gemaakt worden van Romeinse literatuur. Deze zijn op het gebied van motivaties van giften helaas wel vaak onduidelijk.³⁵ Tegelijkertijd kunnen deze bronnen wel informatie bieden over euergetisme, in het geval dat materieel bewijs hiervan ontbreekt.

Wat betreft de literaire werken is bij Trajanus vooral gebruikt gemaakt van de *Historiae Romanae* van Cassius Dio (boek 68). Cassius Dio, zelf een senator, was in zijn werken uitgesproken voorstander van de monarchie, in het bijzonder van keizer Augustus.³⁶ Over keizer Trajanus is hij evenals over Augustus lovend.³⁷ Hij benoemt Trajanus dan ook dapper, rechtvaardig en vrijgevig. Tegelijkertijd is Cassius Dio niet enkel positief over Trajanus. Zo benoemt hij op negatieve wijze zijn Spaanse afkomst.³⁸ Bij Cassius Dio is het belangrijk om te bemerken dat hij pas meerdere decennia na het overlijden van Trajanus geboren was, vermoedelijk in 164-165.³⁹ Toen Cassius Dio zijn werk rond 220 schreef, deed hij dit daardoor

³³ Voor een overzicht van de reizen van Hadrianus zie: Birley, A., *Hadrian: the restless emperor*, (1997).

³⁴ Horster, M., 'Urban infrastructure and euergetism outside the city of Rome', (2004).

³⁵ Patterson J., 'The emperor and the cities of Italy', (2003), p. 90-91.

³⁶ Swan, P., *The Augustan succession: an historical commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55-56*, (2004), p. 4. Hoewel er diverse commentaren beschikbaar zijn over de werken van Cassius Dio is er geen enkele gemaakt voor boek 58 en 59.

³⁷ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 68.6-7, (vertaling Earnest Cary & Herbert Foster, 1925).

³⁸ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 68.4; Bennett, J. *Trajan: optimus princeps*, (1997), p. 1.

³⁹ Volgens Millar is Cassius Dio geboren in 164 N.C. Deze claim is gebaseerd op zijn aanstelling als praetor in 194-195, waarvoor een minimumleeftijd van 30 jaar geldt, in: Swan, P., *The Augustan succession: an historical commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55-56*, (2004), p. 4.

waarschijnlijk op basis van eerdere bronnen.⁴⁰ Zijn positieve impressie van Trajanus is daarmee vooral gebaseerd op overlevering. Daarnaast is het werk van Cassius Dio zoals wij dat kennen slechts een fractie van zijn oorspronkelijke werk. Dit was namelijk in de 11^e eeuw door de Byzantijn Xiphilinus samengevat (*epitome*).⁴¹ Dit is een belangrijk gegeven, omdat dit kan betekenen dat minder interessant gevonden informatie weggelaten is. Dit betreft vermoedelijk vooral zaken die als regulier keizerlijk gedrag gezien werden, bijvoorbeeld het vergoeden van schade na een natuurramp.⁴² Mede hierdoor is de focus van het werk vooral gericht op de senaat, de keizer, militaire aangelegenheden en het hof. Cassius Dio schreef weliswaar het meest uitgebreide biografische werk over Trajanus, maar niet het enige. Zo is er ook het werk van Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, geschreven in de 4^e eeuw. Dit werk biedt echter geen informatie over Trajanus' euergetismes en is daarom nauwelijks gebruikt. Wel is deze gebruikt voor biografische informatie over Trajanus. Belangrijk om te bemenen is dat Eutropius werkte aan het hof en op basis van deze positie toegang had tot de keizerlijke archieven.⁴³ Zodoende is zijn werk betrouwbaarder voor de informatie over Trajanus dan de *Epitome de Caesaribus* die niet gebruikt is. De *Epitome de Caesaribus* is bovendien niet gebruikt, omdat de informatie die het werk geeft over Trajanus onjuist is.⁴⁴ Zo wordt gesteld dat Trajanus uit Tudertina afkomstig, iets wat door geen enkele andere bron ondersteund wordt. Vermoedelijk gaat het om een interpretatie-/kopieerfout, omdat Trajanus' *gens* wel uit deze regio afkomstig was.

Voor Hadrianus is eveneens gebruik gemaakt van Cassius Dio (boek 69). Cassius Dio is echter beduidend minder positief over Hadrianus dan Trajanus. Zo contrasteert hij Hadrianus' positieve eigenschappen met zijn negatieve eigenschappen, iets wat hij niet deed bij Trajanus.⁴⁵ Bovendien vermeldt hij dat Hadrianus via schimmige samenzweringen aan de macht is gekomen.⁴⁶ Deze uitvoerige details over Hadrianus' persoonlijkheid en opvolging van Trajanus, staan in contrast tot de beperkte informatie over euergetismes van de keizer. Evenals bij Trajanus biedt Cassius Dio hier slechts beperkte, algemene informatie over.⁴⁷ Naast Cassius Dio is daarom ook gebruik gemaakt van de *Scriptores Historiae Augustae* (*SHA*). Deze is uitgebreider over de euergetismes van Hadrianus en is daardoor de belangrijkste literaire bron over deze keizer van dit onderzoek. Wat betreft de origine van *SHA* bestaat echter veel onduidelijkheid. Zowel de auteur(s) als de precieze datering zijn namelijk onbekend.⁴⁸ Daarnaast staat de *SHA* bekend om zijn inhoudelijke tegenstellingen en foutieve gegevens. Vaak wordt de *SHA* om deze redenen gezien als per

⁴⁰ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 20.

⁴¹ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p.19.

⁴² Ibidem.

⁴³ Burgess, R., 'Eutropius VC Magister Memoriae?', (2001).

⁴⁴ Den Boer, W., *Some minor Roman historians*, (1972), p.36.

⁴⁵ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 69.5.

⁴⁶ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 69.1.

⁴⁷ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p.21.

⁴⁸ De schattingen over de datering lopen uiteen van laat derde tot laat vierde eeuws, voor meer over de debatten rond de datering van de *Scriptores Historiae Augustae* zie: Gurney, L. & Gurney, P., 'The *Scriptores Historiae Augustae*: History and Controversy', (1998).

definitie onbetrouwbaar. Onterecht volgens Boatwright, die Hadrianus' biografie beschrijft als meest waarheidsgetrouwe deel van het werk.⁴⁹ Het is om deze reden dat de *SHA* in dit onderzoek gebruikt kan worden als bron voor Hadrianus. Het feit dat de *SHA* gebruikt kan worden, betekent niet dat deze klakkeloos overgenomen kan worden. Evenals bij andere klassieke literaire werken bestaat er namelijk altijd het risico op kopieerfouten, hetgeen bijvoorbeeld het geval lijkt bij de *Epitome de Caesaribus*. Het laatste probleem dat benoemt dient te worden, is dat literaire werken vaak alleen de petities benoemen die door de keizers gehonoreerd zijn. Keizerlijke biografieën spreken namelijk in de regel niet over de afgewezen verzoeken.

Patterson stelt in zijn onderzoek naar keizerlijk euergetisme in Italia, dat om te bepalen waarom een gift gegeven wordt, gekeken dient te worden naar zowel de motivaties voor de ontvanger als van de gever.⁵⁰ Om deze reden zullen de geschenken gecontextualiseerd worden in zowel de lokale context als het bredere beleid dat keizers voerden voor het gehele rijk. Daarbij wordt ook waar nodig vergeleken met keizerlijk euergetisme in andere Romeinse provincies. Overlappend met de vergelijkende aanpak van dit onderzoek, zal in de rest van dit onderzoek een opdeling plaatsvinden tussen een paragraaf over Trajanus en een over zijn opvolger Hadrianus. Het eerste deel van elk van deze paragrafen zal kijken naar de schenkingen van publieke gebouwen door de keizer in Hispania. Waarna in het tweede deel gekeken zal worden naar hun activiteit rond de wegen van Hispania. Onder de noemer publieke gebouwen valt alles van tempels tot bruggen, zolang het maar geen weg is. Deze keuze is gemaakt, omdat er meer euergetismes gevonden zijn rond wegen dan andere type gebouwen of constructies. Bovendien is het, om redenen die later verder uitgewerkt zullen worden, eenvoudiger om de donateur vast te stellen bij wegen dan bij publieke gebouwen. De analyse van wegen zal om deze reden kwantitatiever weergegeven worden, waar de publieke gebouwen kwalitatiever benaderd zullen worden.

Trajanus in Hispania (98-117 N.C.)

Trajanus volgde in 98 keizer Nerva op en werd daarmee de eerste 'provinciale' keizer van Rome. Cassius Dio beschrijft Trajanus dan ook als 'Spaans', in tegenstelling tot eerdere Italische keizers.⁵¹ Een geboorteplaats benoemde hij hierbij echter niet. Eutropius deed dit wel. Hij stelde dat Trajanus geboren was in Italica, Baetica.⁵² Hoewel Trajanus gezien werd als de eerste niet-Italische keizer, was zijn *gens* (Ulpi) oorspronkelijk afkomstig uit Todi in Umbria.⁵³ Later in zijn leven zou hij als *legatus legionis*, het in Tarraconensis gelegen Legio VII Gemina leidinggeven.⁵⁴ Vanuit zowel zijn carrière als zijn familiebanden zou daardoor verwacht worden dat Trajanus een actief euergetes was in Hispania, in het bijzonder in zijn

⁴⁹ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 21.

⁵⁰ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 21.

⁵¹ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 68.4.

⁵² Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, 8.2, (vertaling John Selby Watson, 1886).

⁵³ Bennett, J. *Trajan: optimus princeps*, (1997), p. 1.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 44.

patria, Italica. De verwachting dat Trajanus veel euergetismes gaf in Hispania, komt ook voort uit het werk van Cassius Dio. Hij beschrijft Trajanus namelijk als een vrijgevege keizer, die veel noodzakelijke reparaties aan havens, wegen en publieke gebouwen betaalde.⁵⁵ Opvallend in het werk van Cassius Dio over Trajanus is dat er echter geen specifieke verwijzingen zijn naar geschenken aan Hispania. Hierdoor biedt Cassius Dio weinig verdere relevante informatie voor dit onderzoek.

Als gekeken wordt naar de bouwactiviteit in Hispania op basis van inscripties en archeologische vondsten, is er gedurende het bestuur van Trajanus behoorlijk wat gebouwd in Hispania.⁵⁶ Fraser stelt dat er in totaal drie baden, drie bogen, drie bruggen, twee aquaducten, twee tempels, een vuurtoren en enkele standbeelden zijn gebouwd. Als gekeken wordt naar deze gebouwen dan is er echter nergens een vermelding van Trajanus als opdrachtgever of financier van het project. Veel van deze gebouwen zijn betaald door lokale elites en gemeenschappen.⁵⁷ Op basis van een analyse van alle Trajaanse euergetismes in andere provincies, lieten Patterson en Boatwright zien dat Trajanus zich bij zijn euergetismes vooral gericht heeft op grote infrastructurele projecten zoals wegen, bruggen en aquaducten.⁵⁸ Dit komt overeen met wat Cassius Dio schreef over de keizer.⁵⁹ Van de bovenstaande gebouwen, waarvan de donateur onbekend of betwist is, springen vooral de twee bruggen daardoor in het oog. Het bouwen van deze Spaanse bruggen zou namelijk passen bij Trajanus' status als utilitaristisch bouwer. Bovendien zou de bouw hiervan in het verlengde liggen van Trajanus' wegconstructies in Hispania, waarover later meer.

Van de constructies waarvan onbekend of betwist is wie deze gegeven heeft, zijn er slechts twee mogelijk Trajaans: de Alcántara- en de Alconétar brug. De Alcántara brug is gebouwd over de Taag. Naast de brug staat een tempel gewijd aan Trajanus met daarbij drie inscripties.⁶⁰ De eerste inscriptie vermeldt dat de brug gewijd is aan Trajanus en opgeleverd is in 105/106.⁶¹ De tweede inscriptie is niet in oorspronkelijke staat gevonden, maar betreft een replica gemaakt door Isabella II van Spanje (1830-1904).⁶² Hierop staat aangegeven dat de brug gefinancierd is door twaalf lokale gemeenschappen uit Lusitania. De laatste inscriptie vermeldt de architect van het werk: namelijk Gaius Julius Lacer.⁶³ Ondanks dat op geen enkele inscriptie vermeld staat, dat Trajanus bijgedragen heeft aan het project, meent Fraser dat er sprake is van betrokkenheid van keizer Trajanus bij de bouw.⁶⁴ Hoewel deze conclusie grotendeels speculatief is, is er mogelijk wel sprake van betrokkenheid van keizer Trajanus bij het bouwwerk. De keizer liet, zoals later

⁵⁵ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 68.7.

⁵⁶ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 120-122.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Boatwright, M., 'Trajan outside Rome: construction and embellishment in Italy and the provinces', (2002); Patterson J., 'The emperor and the cities of Italy', (2003).

⁵⁹ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 68.7.

⁶⁰ ILS 287; ILS 287a; ILS 287b; Curchin, L., *Roman Spain: Conquest and Assimilation*, (2014), p. 169.

⁶¹ ILS 287; Curchin, L., *Roman Spain: Conquest and Assimilation*, (2014), p. 65.

⁶² ILS 287a. Op basis van deze latere reconstructie van de oorspronkelijke inscriptie is er een mogelijk risico op vervalsing. Dit risico wordt niet groot geacht, maar is mogelijk.

⁶³ ILS 287b.

⁶⁴ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 121.

verder besproken zal worden, enkele jaren voor de oplevering van de brug in Lusitania, 100 kilometer ten oosten van de brug weg reparaties uitvoeren.⁶⁵ Het is dan ook mogelijk dat bij de constructie van deze wegen besloten werd dat er ten westen een brug gebouwd moest worden. Coöperatie tussen keizer en lokale gemeenschap in dergelijke 'infrastructurele projecten' lijkt bovendien vaker voor te komen.⁶⁶ Als keizer Trajanus inderdaad opdrachtgever was voor de bouw van deze brug, dan zou dat bovendien kunnen verklaren waarom de brug gewijd is aan de keizer. Hoewel het in die zin mogelijk is dat de keizer betrokken is geweest bij de bouw van de brug, is hier geen direct bewijs voor. De wijding van de brug aan Trajanus is immers evengoed mogelijk om andere redenen, zoals het verkrijgen van gunsten bij de keizer. De onderbouwing voor het idee dat Trajanus betrokken was als opdrachtgever van het project, is hierdoor zwak.

Het tweede werk waar Trajanus mogelijk betrokken bij was, is de Alconétar brug. Over deze brug zijn echter helaas geen inscripties achtergelaten. Bovendien is de brug behoorlijk vervallen. De brug ligt ten oosten van de Alcántara brug en gaat eveneens over de Taag. Fraser suggereert ook voor deze brug dat het mogelijk gaat om een Trajaanse brug, al is ze hier minder stellig dan bij de Alcántara brug.⁶⁷ De reden dat aangenomen kan worden dat Trajanus er mogelijk bij betrokken is geweest, is evenals bij de Alcántara brug te herleiden uit de eerdergenoemde weg reparaties die ten noorden van de brug plaatsvonden. De datering van de brug is echter onduidelijk, nergens staat vermeldt wanneer hij gebouwd is. Of de brug gebouwd is rond de tijd van de weg reparaties is daardoor onzeker. Een ander argument waarom de brug Trajaans kan zijn is stilistisch. Fraser suggereert dat de brug zou hebben geleken op de befaamde Trajaanse brug over de Donau en dat hij op basis hiervan mogelijk Trajaans is.⁶⁸ Problematisch aan deze visuele vergelijking zijn echter twee punten. Allereerst zijn beide bruggen niet in goede staat overgeleverd. Ten tweede, in het geval dat de bruggen visueel op elkaar leken, is dat nog geen direct bewijs dat Trajanus betrokken was bij de bouw. Hoewel het mogelijk is dat Trajanus opdracht gaf om bruggen in dezelfde stijl te laten maken, is het evengoed mogelijk dat de brug in een vergelijkbare stijl is gemaakt ter ere van de brug in Dacia. Gezien de vermeende bijzonder grote omvang en pracht van de brug, is deze laatste theorie niet ondenkbaar.⁶⁹

Gezien de afwezigheid van bronnen voor Trajaanse euergetismes van gebouwen of constructies, resteert er voorlopig geen andere conclusie dan dat er geen bewijs is dat Trajanus betrokken is geweest bij de constructie van publieke gebouwen in Hispania. Dit betekent echter niet dat Trajanus geen euergetismes ondernomen heeft in Hispania, noch dat hij geen enkel publiek gebouw in Hispania heeft gegeven. Mogelijk is door gebrekkige overlevering niet meer bekend wat Trajanus in Hispania gegeven heeft. Gebaseerd op onderzoek uit andere provincies kunnen wel enkele algemene conclusies getrokken worden over

⁶⁵ CIL 2.4685; CIL 2.4684; CIL 2.4679; CIL 2.6206; CIL 2.4673; ILER 1913; CIL. 24667 in: ibidem.

⁶⁶ Meer hierover onder het kopje wegen.

⁶⁷ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 121.

⁶⁸ Ibidem; voor visuele vergelijking tussen beide bruggen waarop Fraser zich baseerde zie Casado, C., 'Historia del puente en España', (1980), p. 64-65.

⁶⁹ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 68.4.

euergetismes van Trajanus. Zo lijkt Trajanus vooral gemotiveerd te zijn door praktische overwegingen bij het geven van geschenken. Boatwright concludeerde dat tot wel driekwart van alle geschenken van Trajanus vallen in de ‘utilitaristische categorie’.⁷⁰ Dit blijkt ook als gekeken wordt naar de briefwisseling tussen Trajanus en Plinius.⁷¹ Hoewel Trajanus meerdere keren als financier gevraagd werd door Plinius, wimpelt hij al zijn verzoeken af. De enige uitzondering hierop is een constructie van een kanaal in Nicomedia. Plinius wist de keizer hier succesvol te overtuigen door de praktische meerwaarde te benadrukken.⁷² Waarom legde keizer Trajanus de nadruk op praktische euergetismes? Boatwright suggereert dat het beleid van keizer Domitianus hier mogelijk een rol in speelde.⁷³ Trajanus zou zich door praktische euergetismes kunnen distantieren van de extravagante gebouwen van zijn voorganger. Of Trajanus simpelweg een voorkeur had voor praktische geschenken of dat het gaat om bewuste strategie is echter moeilijk te achterhalen. Ongeacht de motieven van de keizer, is het door deze voorkeur in de lijn der verwachting, dat er slechts weinig entertainment of religieuze gebouwen geschonken zouden worden in Hispania. Tegelijkertijd doet de nadruk van Trajanus op utilitaristische geschenken vermoeden dat hij wel meer betrokken was bij euergetismes rondom wegen in Hispania.

Wegen

Hoewel er weinig bewijs is voor euergetismes van publieke gebouwen door Trajanus, zijn er daarentegen veel euergetismes voor wegen afgeleid van inscripties op mijlpalen. Hieruit blijkt dat de keizer betrokken was bij de bouw en reparatie van deze wegen. Deze mijlpalen waren gebouwd van massief steen en werden geplaatst over de hele regio. Hierdoor zijn deze mijlpalen in grotere hoeveelheden overgeleverd dan andere, stedelijke inscripties. Hoewel de inscripties in tekstomvang beperkt zijn, geven ze wel aan in welk jaar de mijlpaal geplaatst is. Daarnaast wordt ook de reden dat de mijlpaal geplaatst is vermeld; namelijk nieuwbouw of reparatie. Een volledige inscriptie ziet er als volgt uit: IMP CAESAR NERVA TRAIANVS AVG GER PONT MAX TRIB POT P P COS III FECIT AB AVGVSTOB M P X.⁷⁴ Hierbij is duidelijk dat Trajanus de opdrachtgever is aan de hand van zijn nominatieve benoeming op de mijlpaal. Het merendeel van de geanalyseerde inscripties in Hispania zijn gevonden door Trudie Fraser in haar werk: *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces* (2006). Deze inscripties zijn aangevuld met enkele inscripties die ontbraken in haar werk. Hoewel het mogelijk is dat enkele inscripties desondanks ontbreken in deze analyse, is het grootste gedeelte van de relevante inscripties gevonden. Op basis van de informatie uit deze inscripties volgt een analyse over Trajaanse wegenbouw, uitgesplitst per provincie, te beginnen met Tarraconensis.

⁷⁰ Boatwright, M., ‘Trajan outside Rome: construction and embellishment in Italy and the provinces’, (2002), p. 268.

⁷¹ Ibidem, p. 268-269.

⁷² Ibidem; Plinius de Jongere, *Epistulae*, 10.41-42.

⁷³ Boatwright, M., ‘Trajan outside Rome: construction and embellishment in Italy and the provinces’, (2002), p. 269

⁷⁴ CIL. 2.4900

In Tarraconensis zien we in 98 tot 99 in het zuiden enkele reparaties (*restituit*) aan de Via Augusta door Trajanus in het gebied rond Ubéda, Cieza en Ilugo.⁷⁵ De redenen voor Trajanus om aan de reparaties aan deze weg bij te dragen zijn vooral praktisch van aard. De Via Augusta is de langste weg in Hispania en verliep van Gades (Cadiz) tot aan de Pyreneeën, waarna het verder aansloot op wegen richting Gallië en tenslotte Italia.⁷⁶ Doordat het de snelste verbinding betrof vanuit Hispania naar Rome, was het voor de administratie van de provincies van groot belang.⁷⁷ Bovendien verbindt de weg grote delen van het rijk met Hispania, waardoor het ook een groot economisch en militair belang dient. De noordwestelijk gelegen wegen van Tarraconensis kregen desondanks de meeste aandacht van de keizer. Hier zijn in totaal 6 mijlpalen gevonden. Twee van deze zijn gefinancierd door lokale gemeenschappen, respectievelijk in 98 en 104.⁷⁸ De andere reparaties in het noordwesten van Tarraconensis zijn gefinancierd door de keizer zelf. Hierbij gaat het om in totaal vier reparaties uitgevoerd in 103 tot 104.⁷⁹ In noorden en noordoosten van Tarraconensis zijn er eveneens reparaties uitgevoerd door keizer Trajanus. Het gaat hier om 7 reparaties die plaatsvonden tussen 98 en 100.⁸⁰

In Lusitania zijn in 98 tot 99 reparaties uitgevoerd aan de Via de la Plata rond Salamanca.⁸¹ Verder ten zuiden zien we rond dezelfde periode herstelwerkzaamheden aan de wegen richting Béjar en Cappara.⁸² In totaal zijn er in deze regio zeven mijlpalen gevonden die aangeven dat de wegen in de omgeving zijn hersteld door Trajanus. Een mogelijke verklaring voor de aandacht van keizer Trajanus voor deze wegen zijn de rijke Spaanse goudmijnen ten noorden in het Asturia, Callaecia en Lusitania.⁸³ De Via de la Plata verbond immers deze gebieden met het zuidelijker gelegen Emerita Augusta.⁸⁴ Daarnaast bevonden er op deze weg ook enkele stedelijke centra waaronder Salamanca en Cappara.⁸⁵ Het economische belang van deze wegen was daardoor groot genoeg om de keizer te motiveren om deze wegen te laten repareren. Bovendien was er ten noorden in de omgeving van León een legionair kamp aanwezig.⁸⁶ Militaire transportmogelijkheden zijn voor de bescherming en controle van het gebied van belang. Hoewel Hispania inmiddels al langere tijd onder Romeins bestuur staat, duidt de aanwezigheid van een legioen rond Asturias nog altijd op het belang van militaire aanwezigheid in de regio. Bovendien zijn er dankzij het militaire kamp ook de mankracht en expertise aanwezig die vereist is om een dergelijke onderneming uit te voeren.⁸⁷

⁷⁵ CIL 2.4933; CIL 2.4934; ILER 2000; AE1982, 621 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, p. 125.

⁷⁶ Keay, S., *Roman Spain*, (1988), p. 49.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ CIL 2.4782; ILER 1902 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, p. 125.

⁷⁹ CIL 2.4796; CIL 2.4781; CIL 2.4797; AE 1974, 402 in: ibidem.

⁸⁰ CIL 2.4894; CIL 2.4893; CIL 2.4900; CIL 2.4894; CIL 2.4898; CIL 2.4893; CIL 2.4900 in: ibidem.

⁸¹ CIL 2.4685; CIL 2.4684 in: ibidem.

⁸² CIL 2.4679; CIL 2.6206; CIL 2.4673; ILER 1913; CIL. 24667 in: ibidem.

⁸³ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia*. 33.21. Plinius beschrijft de goudmijnen in Asturias als een van de meest productieve in het hele Romeinse rijk.

⁸⁴ Keay, S., *Roman Spain*, (1988), p. 49.

⁸⁵ Plinius de Oudere, *Naturalis Historia*. 33.21

⁸⁶ Jones, R., 'The Roman military occupation of north-west Spain', (1976) p. 50-51.

⁸⁷ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 125.

Ten zuidoosten van Lusitania, in Baetica, is er slechts één Trajaanse weg reparatie te onderscheiden. Deze vond plaats aan de Via Augusta ten hoogte van Corduba in 98. Aan de inscriptie is te zien dat de reparatie als urgent werd aangemerkt (*vias vestutate corruptas*). Dit is opvallend omdat zoiets in geen enkele andere inscriptie die gebruikt is in dit onderzoek vermeld staat. Een sluitende verklaring waarom dit hier wel aangegeven wordt, is er niet. Mogelijk heeft het te maken met het eerdergenoemde belang van de Via Augusta, gecombineerd met relatief grote schade aan de weg waardoor deze niet meer gebruikt kon worden.

Als gekeken wordt naar Trajanus' euergetismes in Hispania dan valt op dat er alleen bewijs is voor euergetismes van wegen. Keizer Trajanus wordt dan ook terecht door Boatwright bestempeld als utilitaristisch euergetes. Wat betreft locaties van de euergetismes lijkt Trajanus zich vooral geconcentreerd te hebben op Lusitania en Tarraconensis. Op basis van de *patria*-hypothese zou verwacht worden dat Trajanus meer aandacht zou hebben voor Baetica en Italica, wat opvallend genoeg niet blijkt te zijn gebeurd. Waarom investeerde Trajanus zoveel in wegen in Tarraconensis en Lusitania? De relatieve rijkdom van Baetica ten opzichte van deze regio's kan een verklaring bieden waarom de keizer hier geen reparaties hoefde te plegen.⁸⁸ Baetica kende genoeg welvarende elites en gemeenschappen dat financiële ondersteuning door de keizer vermoedelijk niet nodig was. De motivatie voor Trajanus om in wegen in Tarraconensis en Lusitania te investeren is daarnaast gestimuleerd door het economische belang van deze provincies. Veel van de gerepareerde wegen in deze regio werden gebruikt voor handel en goederentransport van edelmetalen en marmer.⁸⁹ Het economische belang van deze handel voor de regio is een voldoende motivatie voor een keizer om hier geld in te stoppen. Dankzij Strabo is bovendien bekend dat veel wegen in Hispania oorspronkelijk een militair doel hadden.⁹⁰ Of deze rol voor Trajanus nog altijd belangrijk was is moeilijk hard te maken. Dat het leger echter een rol speelde in de werkzaamheden van Trajanus is wel aannemelijk. Veel van de reparaties vinden plaats in noord-west Hispania, daar waar Legio VII Gemina gestationeerd was.⁹¹ Arbeidskrachten voor de ondernemingen van Trajanus waren daardoor aanwezig. De combinatie van arbeidskrachten, gebrek aan lokale welvaart en economische motieven lijken daarmee de voornaamste bepalers voor keizerlijk euergetisme door Trajanus. De hypothesen die stellen dat politieke motivaties (Julio-Claudische associatie) of emotionele binding met een regio (reizen of *patria*) bepalend zijn voor euergetismes, zijn daarmee voor Trajanus onjuist gebleken. De hypothese van Nicols is de enige hypothese die ondersteund kan worden. Zijn definitie van voorzienend in een eerste levensbehoefte is echter nogal onduidelijk. Wegen dragen immers bij aan het voorzien in primaire levensbehoeftes, maar doen dit indirect. Als voorzien in primaire levensbehoeftes gedefinieerd zou worden als utilitaristische geschenken, aansluitend bij Boatwright, dan zou de hypothese van Nicols ondersteund worden.

⁸⁸ Voor een uitgebreide analyse over welvaart in Hispania zie: Haley, E., *Baetica felix: people and prosperity in southern Spain from Caesar to Septimius Severus*, (2003).

⁸⁹ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 164.

⁹⁰ Strabo, *Geographika*, 3.4.10 (vertaling Horace Leonard Jones, 1923).

⁹¹ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 125.

Hadrianus in Hispania (117-138 N.C.)

Hadrianus was evenals Trajanus afkomstig uit een Spaans patricisch geslacht die woonden in Baetica.⁹² Hoewel twijfel bestaat over Hadrianus' geboorteplaats, is vrij zeker dat Hadrianus vanuit zijn familie in ieder geval een zekere persoonlijke connectie had met de regio.⁹³ Cassius Dio benoemt Italica dan ook als Hadrianus' *patria*.⁹⁴ Als keizer wordt Hadrianus in zowel de *SHA* als Cassius Dio, gepresenteerd als een fervent liefhebber van reizen en bouwen.⁹⁵ Hierdoor lijkt het op het eerste oog makkelijk om euergetismes van Hadrianus in Hispania te vinden. Het tegendeel is echter waar. Keizer Hadrianus liet weliswaar over het gehele rijk bouwwerken plaatsen, maar zou volgens de *SHA* geweigerd hebben er zijn eigen naam op te zetten.⁹⁶ Hoewel dergelijke geromantiseerde claims vaak met een korrel zout genomen moeten worden, lijkt er in deze claim van de *SHA* wel een mogelijke kern van waarheid te zitten. In alle westelijke provincies samen zijn in totaal vanuit de *SHA* en Cassius Dio slechts drie gebouwen direct te attribueren aan Hadrianus, waarvan maar één in Hispania.⁹⁷ In Hispania is daarnaast slechts één inscriptie gevonden die een euergetisme van Hadrianus beschrijft.⁹⁸

Als keizer bezocht Hadrianus Hispania eenmalig in het jaar 122/123. Na een tocht vanuit Brittanië en Gallië bezocht hij in de winter van dat jaar volgens de *SHA* de stad Tarraco.⁹⁹ Hier herstelde hij de Tempel van Augustus vanuit zijn eigen vermogen. Opvallend is dat enkele decennia na de dood van Hadrianus, Septimius Severus als praetor in 177 eveneens een tempel van Augustus in Tarraco herstelde, nadat hij deze opdracht in een droom zou hebben gekregen.¹⁰⁰ De *SHA* kan daarom mogelijk een fout gemaakt en beide keizers verward hebben. Dergelijke inhoudelijke fouten zijn niet uniek in het werk. Dit hoeft echter hier niet het geval te zijn. Beide keizers kunnen inderdaad dezelfde tempel hebben gerepareerd in twee verschillende reparaties. Gezien de tijdsperiode van 50 jaar is dit zeker mogelijk. Hoewel de claim dat Septimius Severus dezelfde tempel gerestaureerd heeft moeilijk te bewijzen is, zijn er wel aanwijzingen dat in ieder geval Hadrianus deze tempel in 122/123 gerestaureerd heeft. Uit inscripties rond de tempel is namelijk te herleiden

⁹² *Scriptores Historiae Augustae*, 1.1-2, (vertaling David Magie, 1921).

⁹³ *Scriptores Historiae Augustae*, 1.1. De *SHA* vermeldt dat Hadrianus in Rome geboren is. Op basis van het feit dat Italica de *patria* is van Hadrianus, menen sommigen dat hij echter mogelijk hier geboren is. Syme, R., 'Hadrian and Italica', p. 142 wijst er echter op dat een *patria* en geboorteplaats niet hoeven te overlappen.

⁹⁴ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 69.10.

⁹⁵ *Scriptores Historiae Augustae*, 1.19.2; Cassius Dio, *Historiae Romanae* 69.10.

⁹⁶ *Scriptores Historiae Augustae*, 1.12.

⁹⁷ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 1.

⁹⁸ CIL 2.478, later meer hierover.

⁹⁹ *Scriptores Historiae Augustae*, 1.12.

¹⁰⁰ Fishwick, D., 'The temple of Augustus at Tarraco', (1999), p. 121.

dat in het eerste kwart van de tweede eeuw reparaties aan de tempel plaats vonden.¹⁰¹ Hadrianus heeft in dezelfde periode Tarraco bezocht. Bovendien had Hadrianus een uitstekend motief om deze reparatie te ondersteunen. Op deze manier kon hij zichzelf immers in verband te brengen met de Julio-Claudische dynastie en zijn eigen positie als keizer legitimeren. In dezelfde tocht vanuit Brittannië naar Tarraco gaf Hadrianus, vermoedelijk met het oog op deze politieke legitimatie, bovendien eerder al een uitgebreide basilica ter ere van Plotina, de vrouw van Trajanus, in Nîmes.¹⁰² Het is daardoor aannemelijk dat hij (mede-)financier van deze reparatie aan de tempel is geweest, overeenkomend met wat de *SHA* vermeldt.

Enkele jaren na de tocht door Hispania werden munten geslagen die de reis van Hadrianus herdachten. Geslagen tussen 134 en 138, tonen de munten aan voorzijde het gezicht van Hadrianus met lauwerkrans en het opschrift *HADRIANVS, AVG COS III P P*.¹⁰³ De keerzijde van de munt toont een persoon geknield voor een staand persoon in toga. De knielende persoon, omringd met een kenmerkende olijftak en konijn, moet Hispania voorstellen die knielt in dank voor de keizer Hadrianus.¹⁰⁴ Het opschrift aan de achterkant van de munt luidt: *RESTITVTORI HISPANIAE*, Hersteller van Hispania. Hoewel de titel niet hoeft te duiden op bouwactiviteit van de keizer in Hispania, is dit wel een mogelijke manier waarop deze titel gerechtvaardigd kon worden. Het meest aannemelijke bewijs dat er waarschijnlijk meer Hadriatische bouwactiviteit in Hispania is te vinden in het werk van Cassius Dio. Hij stelt namelijk dat Hadrianus ook in Hispania actief was met het schenken van publieke gebouwen. Volgens Cassius Dio zou Hadrianus in het bijzonder vrijgevig zijn geweest voor zijn *patria* (Italia), ondanks dat hij hier zelf nooit langs is geweest.¹⁰⁵ Dit beeld van gulheid, voor Baetica in het bijzonder, wordt ook bevestigd door inscripties uit de Villa van Hadrianus in Tivoli, Italia.¹⁰⁶ Hierop wordt Hadrianus bedankt voor zijn vrijgevigheid aan Baetica vanaf het begin van zijn bestuur. Vermoedelijk is deze inscriptie een geschenk van Spaanse senatoren, die volgens Syme regelmatig in Tivoli te vinden waren.¹⁰⁷ Hoewel er weinig direct literair en inscriptief bewijs is van Hadriatische euergetismes van publieke gebouwen in Hispania, is er op basis van met name Cassius Dio en de Tivoli-inscriptie wel de verwachting dat er meer aanwezig kan zijn. Archeologisch materiaal is om deze reden een noodzakelijke aanvulling om de geschenken van Hadrianus in kaart te kunnen brengen. Hierbij bestaat uiteraard wel de moeilijkheid om de betrokkenheid van Hadrianus definitief aan te tonen. Aan de hand van visuele en stilistische kenmerken, gecombineerd met de mogelijke motieven van Hadrianus zijn desondanks meerdere publieke gebouwen mogelijk in verband te brengen met Hadrianus.

¹⁰¹ *Ibidem.*, p. 132-133.

¹⁰² *Scriptores Historiae Augustae*, 1.12.

¹⁰³ The Yale University Library Numismatic Collection, 2001.87.6605.

¹⁰⁴ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 121-122.

¹⁰⁵ Cassius Dio, *Historiae Romanae*, 69.10. Dat Hadrianus nooit in Baetica is geweest als keizer is opvallend gezien zijn gewoonte om rond te reizen en alle provincies van het rijk te bezoeken. Een mogelijke verklaring hiervoor is volgens Fraser dat hij naar Syrië moest gaan in verband met een invasie van de Parthen, of dat de keizer naar Mauretanië doorreisde om de Mauri-opstand van 123 neer te slaan. Zie: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 116.

¹⁰⁶ ILS 318.

¹⁰⁷ Syme, R., 'Hadrian and Italica', (1964), p. 144.

Gezien de nadruk die zowel Cassius Dio als de inscriptie uit Tivoli gaven aan Hadrianus' vrijgevigheid in Baetica, is deze provincie het logische beginpunt voor een zoektocht naar Hadriatische eurgetismes in Hispania. Hadrianus gaf hier allereerst in zijn regeerperiode de status van *colonia* aan Italica, wat op betrokkenheid van de keizer met de stad duidt.¹⁰⁸ Tijdens Hadrianus' bestuur kende Italica bovendien een groei van 38 hectare in omvang in wat tegenwoordig de *Nova Urbs* heet.¹⁰⁹ Dit stadsdeel, westelijk van het oorspronkelijke Italica, had als middelpunt een tempel die naar alle waarschijnlijkheid diende als tempel van Trajanus: het Traianeum.¹¹⁰ Opvallend aan dit gebouw is dat het architecturaal en stilistisch gezien overeenkomt met meerdere andere Hadriatische bouwwerken uit het oosten. Hierbij gaat onder andere om enkele tempels in Italia, Asia Minor en de tempel gewijd aan Augustus in Tarraco. Boatwright voegt hier aan toe dat de gebouwen in de *Nova Urbs* opvallend Grieks zijn, passend bij het filhellenistische karakter van Hadrianus.¹¹¹ Provinciale en inheemse invloeden zijn hierbij in tegenstelling tot andere steden in Hispania beperkt. Veel van de gebouwen in Italica die in deze opvallende Griekse stijl gebouwd zijn, zouden specialistische bouwkundigen uit het oosten nodig hebben, iets wat de keizer zou kunnen regelen. Keizer Hadrianus beschikte immers over een groep Griekse ambachtslieden.¹¹² Het schenken van een tempel gewijd aan Trajanus in Italica zou bovendien in lijn zijn met de eerdere geschonken tempels gewijd aan vorige keizers(-vrouwen) in Nimes en Tarraco. Alles bij elkaar genomen is het Traianeum dan ook mogelijk een geschenk van Hadrianus. Tegelijkertijd is het ook mogelijk dat het gebouwd is door iemand anders met het doel om de keizer te vlijen. Een eerbetoon aan zijn voorganger, gecombineerd met bouwen in zijn favoriete stijl zou hiervoor een uitgelezen methode zijn.

In dezelfde bouwperiode van de *Nova Urbs* is ook een badhuis gebouwd, de *Termas Mayores*. Afgaande op de omvang van het complex zou het gaan om het grootste badhuis in Hispania.¹¹³ Voor de watervoorziening hiervan werd om deze reden tegelijkertijd het bestaande aquaduct van Italica uitgebreid. Naast de thermen is ook een gymnasium gebouwd. Dat Hadrianus mogelijk de opdracht gegeven heeft om de thermen te bouwen is ondersteund door de nominatieve benoeming van Hadrianus op een waterpijp in het badhuis: *Imp(erator) C(aesar) H(adrianus) Aug(ustus)*.¹¹⁴ Daarnaast tonen zowel de thermen als het daarnaast gebouwde gymnasium complex visuele overeenkomsten met het Traianeum en de door Hadrianus gebouwde bibliotheek in Athene. Naast dit entertainment-complex is in de *Nova Urbs* ook een odeion gevonden, hetgeen wederom zou passen bij de Griekse interesse van Hadrianus.¹¹⁵ In Italica was tenslotte naast aandacht voor de *Nova Urbs* ook bouwactiviteit in de *Vetus Urbs*. Hier zijn tempels uit de Hadriatische

¹⁰⁸ Hidalgo, J. & Keay, S., 'Recent work at Italica', (1995), p. 404-405.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem., p. 407-408.

¹¹¹ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 164.

¹¹² Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 118.

¹¹³ Hidalgo, J. & Keay, S., 'Recent work at Italica', (1995), p. 408-409.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

periode gewijd aan Egyptische goden en zijn er verschillende decoraties aangebracht aan het theater, waaronder Corinthische zuilen.

Dat Hadrianus mogelijk betrokken is geweest bij de uitbreiding en decoratie van Italica is naast in stilistische kenmerken ook te zien aan de verschillende bouwmaterialen die zijn gevonden in de archeologische resten van de stad. Over de hele stad zijn namelijk restanten van marmer gevonden, welke mogelijk afkomstig zijn uit keizerlijke steengroeven in Italia, Griekenland en Numidia.¹¹⁶ Ook is het denkbaar dat het marmer (deels) afkomstig is uit een noordelijk van Italica gelegen mijn, de toepasselijk genaamde Mons Marmorius.¹¹⁷ Materialen zoals marmer waren zeer exclusief en hadden een beperkte toegang, hetgeen Hadrianus had kunnen verlenen. Dat Hadrianus' positie als keizer een rol heeft gespeeld in de bouwwerken rond Italica lijkt alles bij elkaar genomen dan ook zeker mogelijk. Zowel de Griekse stijl als het luxe bouw materiaal en locatie zouden dit kunnen ondersteunen. Of deze informatie echter duidt op directe keizerlijke betrokkenheid in Italica of dat het gaat om geschenken van andere elites die bedoeld waren om de keizer te vlijen, is niet te achterhalen. Als Cassius Dio correct is, dan is het aannemelijk keizer Hadrianus betrokken is geweest bij de bouw in Italica. Echter, zelfs als dit het geval is, is het moeilijk vast te stellen welke van deze gebouwen in dat geval door Hadrianus gebouwd zijn.

Als we er voor het gemak van uitgaan dat Hadrianus inderdaad bij heeft gedragen aan de constructies in Italica, welke motieven had hij daar dan voor? Hadrianus' persoonlijke relatie met Italica (zijn *patria*) heeft volgens Hidalgo & Keay naar alle waarschijnlijkheid geen grote rol gespeeld.¹¹⁸ Dit omdat Hadrianus een kille relatie zou hebben onderhouden met de stad. Hidalgo & Keay baseren zich hiervoor op het feit dat de keizer Italica nooit bezocht heeft. Daarnaast heeft Hadrianus bij de aanvraag tot status van *colonia* door Italica, de senaat uitgebreid erop gewezen dat de burgers van Italica geen historische kennis hadden, omdat de status van *municipium* beter zou zijn.¹¹⁹ Of dit genoeg bewijs is om te spreken van een 'kille relatie' is echter lastig. Deze positie wordt des te lastiger als aangenomen zou worden dat veel van de gebouwen in de *Nova Urbs* gebouwd zijn om Hadrianus te vlijen. Dat de keizer na zulke gestes nog neer zou kijken op Italica is moeilijk voor te stellen. In het geval dat Hadrianus zelf verantwoordelijk was voor het grootste gedeelte van de bouwwerken in Italica, dan zou dit er eveneens op kunnen duiden dat de relatie niet zo slecht was als voorgesteld door Hidalgo & Keay.

De centrale positie van het Traianeum in de *Nova Urbs*, gecombineerd met het kunstmatige karakter van dit stadsdeel duiden er volgens Hidalgo & Keay op dat dit stadsdeel bedoeld was als een verering van Trajanus' geboortestad. Zij noemden het om deze reden schertsend 'Traianopolis'. In het geval dat dit stadsdeel door Hadrianus gebouwd is, zou dit net als bij de bouwwerken aan Augustus en Plotina kunnen duiden op een

¹¹⁶ Hidalgo, J. & Keay, S., 'Recent work at Italica', (1995), p. 406.

¹¹⁷ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 164

¹¹⁸ Hidalgo, J. & Keay, S., 'Recent work at Italica', (1995), p. 413.

¹¹⁹ Syme, R., 'Hadrian and Italica', (1964), p. 145.

bewuste legitimatiestrategie. Voorgangers vereren, is immers een duidelijke manier om met voorgaande keizers geassocieerd te worden en welwillendheid te creëren bij de senatoriale elite van Hispania.¹²⁰ Een theorie die verklaart waarom Hadrianus behoefte zou hebben aan deze legitimatie is er bovendien. Dit zou namelijk te maken hebben met de manier waarop Hadrianus zijn keizerschap verworven zou hebben. Hadrianus werd volgens Cassius Dio gedurende Trajanus' sterfte periode met steun van Plotina en zijn vriend Attianus naar voren geschoven als nieuwe keizer om de kinderloze Trajanus op te volgen.¹²¹ De dood van keizer Trajanus zou volgens Cassius Dio zelfs verborgen zijn gehouden om eerst, onder aansturing van Plotina, de adoptie van Hadrianus door de stervende Trajanus te formaliseren. Hadrianus' positie als keizer zou hierdoor door veel Romeinen gezien kunnen worden als dubieus. Door zichzelf in verband te brengen met Trajanus en Plotina kon hij zichzelf als legitieme erfgenaam presenteren.¹²² Voor dit doeleinde zijn de geboorteplaatsen van beide, Italica en Nimes, uitgelezen locaties.¹²³ Hoewel dit een mogelijke verklaring kan zijn waarom Hadrianus behoefte aan legitimatie, zijn er ook bezwaren op deze theorie aan te merken. Cassius Dio staat bijvoorbeeld bekend om zijn wantrouwende visie over de positie van vrouwen, in het bijzonder rond politieke macht.¹²⁴ De negatieve rol van Plotina in dit verhaal kan gezien worden als een voorbeeld hiervan. Dit roept dan ook de vraag op of dit verhaal van Cassius Dio als accuraat gezien moet worden, of als een verzonnen waarschuwing voor te machtige vrouwen. Een alternatieve verklaring voor de bouwwerken van Hadrianus is eenvoudiger. De reden dat Hadrianus de tempels bouwde zou te maken kunnen hebben met een persoonlijke waardering voor Augustus, Trajanus en Plotina. Echter, zolang niet duidelijk is of Hadrianus de gebouwen in Italica daadwerkelijk gebouwd heeft, blijven dit niet meer dan vermoedens.

Vanuit Lusitania, de meest agrarische provincie in Hispania, zijn beduidend minder mogelijke Hadriatische euergetismes te onderscheiden dan in Baetica. In Emerita Augusta is een inscriptie gedateerd uit 135 waaruit blijkt dat Hadrianus de stoelen en het podium van een Tiberiaans theater herstelde, nadat deze door een brand verwoest waren.¹²⁵ Bovendien stelt de inscriptie dat hij ook circusspelen heeft gehouden in de stad. Keizerlijke steun na rampen is niet ongebruikelijk en is een veel voorkomend motief voor het aanvragen van keizerlijke steun.¹²⁶ Opvallend in Emerita Augusta is dat evenals in Italica veel gebouwen uit deze periode een Griekse architectuur hebben. Dit duidt mogelijk op de betrokkenheid van keizer Hadrianus in deze projecten.¹²⁷ Om definitief te stellen dat Hadrianus bij deze gebouwen betrokken is echter wel meer bewijs nodig. Het is even goed hier mogelijk dat lokale en senatoriale euergetes op eigen initiatief bouwden in deze stijl om gunsten te verwerven bij de keizer. Tenslotte wordt keizer Hadrianus in Tarraconensis, als de

¹²⁰ Ibidem, p. 144; ILS 318.

¹²¹ Cassius Dio, *Historiae Romanae* 69.1.

¹²² Hidalgo, J. & Keay, S., 'Recent work at Italica', (1995), p. 413.

¹²³ Birley, A., 'Pompeia Plotina', (2015).

¹²⁴ Swan, P., *The Augustan succession: an historical commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55-56*, (2004), p. 6.

¹²⁵ CIL 2.478.

¹²⁶ Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 19.

¹²⁷ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 118.

voornaamste euergetes van het municipium Lugo beschreven.¹²⁸ Precieze gebouwen of geschenken worden hierbij niet benoemd.

Wegen

Evenals Trajanus was ook keizer Hadrianus betrokken bij wegconstructies in Hispania. Vergelijkbaar met het stuk over Trajanus zal ook hier begonnen worden met Tarraconensis, waarna de andere provincies behandeld zullen worden. In het oosten van Tarraconensis in het huidige Valencia restaureerde Hadrianus een deel van de Via Augusta.¹²⁹ Tussen 120 en 126 onderhield hij bovendien de wegen in Colonia Clunia Sulpica en ten oosten hiervan de wegen van Augustobriga in 130.¹³⁰ Een andere inscriptie op de Via Augusta in het moderne Andalusië, gedateerd tussen 131 en 135, toont latere Hadriatische betrokkenheid bij het onderhoud van deze weg.¹³¹ Daarnaast laten mijlpalen uit Navarre zien dat keizer Hadrianus ook hier tussen 132 en 135 aan een weg heeft gewerkt.¹³² De aard van de werkzaamheden wordt echter niet vermeld. Tenslotte is er een gefragmenteerde inscriptie uit Segobriga waar sprake is van een keizerlijke weg reparatie in dezelfde periode.¹³³ Keizer Hadrianus lijkt daarmee verspreid over zijn regeerperiode, vrij gelijkmatig over de gehele provincie wegen te laten repareren. Dat dit beeld genuanceerd dient te worden, blijkt echter als gekeken wordt naar het noordwesten van Tarraconensis. Hier is namelijk een duidelijk zwaartepunt van bouwactiviteit van Hadrianus in de jaren '30. Als gekeken wordt naar het huidige Galicië dan zijn er allereerst vier mijlpalen te onderscheiden die stellen dat keizerlijk gefinancierde reparaties plaatsvonden aan de Via Bracara in 133 en 134.¹³⁴ Enkele jaren later vonden tussen 136 en 137 wederom reparaties plaats aan de Via Bracara, eveneens betaald door Hadrianus.¹³⁵ Naast mijlpalen die een keizerlijke donatie weergeven, zijn er ook mijlpalen gevonden die aanduiden dat in deze periode lokale gemeenschappen weg reparaties hebben gefinancierd.¹³⁶ Het lijkt daarom ook aannemelijk dat er in de jaren 30 sprake was van een groter collectief reparatieproject aan de wegen in het noordwesten van Tarraconensis, in het bijzonder aan de Via Bracara.

Waarom sommige wegen volledig door de keizer gefinancierd werden en andere wegen betaald zijn door lokale gemeenschappen is moeilijk te achterhalen. Een mogelijke verklaring kan zijn dat de kosten van alle

¹²⁸ CIL 2.3239 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 119. Een deel van het fragment is verloren gegaan waardoor op de inscriptie enkel 'tori' is overgeleverd. Hierdoor is de precieze aard van het euergetisme, reparatie of nieuwbouw, niet te achterhalen.

¹²⁹ CIL 2.6238 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 123-124; de inscriptie zelf biedt geen datering.

¹³⁰ MiliariTarrac 00088; CIL 2.4892

¹³¹ MiliariTarrac 00090.

¹³² AE 1974, 412; CIL 2.4906

¹³³ MiliariTarrac 00089.

¹³⁴ CIL 2.4877; ILER 1883; CIL 2.6230; CIL 2.6231; ILER 1884 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 123-124.

¹³⁵ CIL 2.4799; CIL 2.4780; CIL 2.4783 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 123-124.

¹³⁶ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 124.

wegreparaties te hoog werden voor de lokale gemeenschappen en dat de hulp van de keizer daarom ingeschakeld werd via een petitie.¹³⁷ Het noordwesten van Tarraconensis was immers niet een van de meest welvarende regio's in het rijk.¹³⁸ Een dergelijke situatie bleek ook plaats te vinden bij Trajanus in zijn briefwisseling met Plinius.¹³⁹ Trajanus stuurde hierin zoveel mogelijk aan op financiële zelfredzaamheid van de provincies en beval steden tot dit doel zoveel mogelijk eigen bijdragen aan bouwprojecten en onderhoud te leveren.¹⁴⁰ Hadrianus zou in dit geval mogelijk een vergelijkbare aanpak gehad kunnen hebben en de rijkere gemeenschappen gevraagd hebben om mee te betalen. Dit zou bovendien de clustering van mijlpalen die financiering door lokale gemeenschappen aangeven, kunnen verklaren.

In Lusitania is een vergelijkbaar beeld van Hadriatische bouwactiviteit als in Tarraconensis. De inscripties in deze provincie duiden op een grootschalig infrastructureel project in de jaren '20 tussen Emerita Augusta en Salamanca. Hadrianus financierde hier namelijk tussen 120 en 122 het onderhoud aan de wegen, waarvan in totaal tien mijlpalen overgeleverd zijn.¹⁴¹ Ten westen van dit grotere project, in het huidige Portugal, zijn in deze periode ook enkele reparaties uitgevoerd door Hadrianus. Hier gaat het echter om significant lagere aantallen.¹⁴² Tenslotte is er ook één reparatie bekend in het zuiden van Lusitania uit 121.¹⁴³ Fraser stelt hierover dat het vermoedelijk gaat om een weg die bedoeld was voor het transport van kostbare mineralen.¹⁴⁴

Als tenslotte gekeken wordt naar infrastructuur in Baetica, zien we ook hier Hadriatische bouwactiviteit, alleen in een opvallend lagere hoeveelheid dan in de andere provincies. In Baetica gaat het slechts om drie wegen. Drie mijlpalen documenteerden de aanleg van een weg naar de marmermijnen van Mons Marmorius.¹⁴⁵ Deze mijnen, zo suggereert Boatwright, waren waarschijnlijk keizerlijk bezit. Dit zou verklaren waarom de keizer hier een weg liet bouwen. De bouw van deze weg hangt bovendien naar alle waarschijnlijk samen met de eerder besproken constructie van de *Nova Urbs* in Italica. Voor de constructie hiervan werd namelijk opvallend veel marmer gebruikt. Tenslotte zijn er nog twee reparaties door Hadrianus ondernomen, namelijk in Antequera in 122/123 en aan de Via Augusta in 135/6 rond La Cerradura.¹⁴⁶

¹³⁷ Een mogelijke verklaring kan een natuurramp zijn zoals een aardbeving. Dit zou verklaren waarom de kosten te hoog waren voor de lokale gemeenschap om zelf te dragen. Dat dit het geval was, is echter niet te bewijzen.

¹³⁸ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 125

¹³⁹ Plinius de Jongere, *Epistulae*, 10.

¹⁴⁰ Boatwright, M., 'Trajan outside Rome: construction and embellishment in Italy and the provinces', (2002), p. 268-269.

¹⁴¹ CIL 2.4663; CIL 2.4664; CIL 2.6205; CIL: 2.4682; CIL 2.6202; CIL 2.4658; CIL 2.4659; CIL 2.4656; CIL 2.4662; CIL 2.4669 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 123-124.

¹⁴² CIL 2.4668; CIL 2.4669; CIL 2.429; AE 1954, 87 in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 123-124.

¹⁴³ ILER 1903 in: *ibidem*.

¹⁴⁴ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 124.

¹⁴⁵ CILA 367; Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (2000), p. 164.

¹⁴⁶ AE 1976, 282A in: Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 123-124.

Opvallend is dat Hadrianus in dezelfde regio's lijkt te investeren als zijn voorganger Trajanus. Bij Hadrianus zien we namelijk een vergelijkbare concentratie op noord-west Hispania. Hierbij zullen vermoedelijk dezelfde economisch-militaire motivaties een rol hebben gespeeld. Hadrianus had echter ook meer oog gehad voor andere regio's van Hispania. Waarschijnlijk zijn deze regio's evenals bij Trajanus geholpen vanwege hun relatieve gebrek aan welvaart, gecombineerd met hun economische belang. Hier is echter minder bewijs voor dan in noord-west Hispania, waar de economische meerwaarde van de mijnbouw evidentier is. Bij Hadrianus is duidelijk bouwactiviteit zichtbaar, wat lijkt op een 'infrastructureel project'. Veel wegen worden in dezelfde regio in een kort tijdsbestek gemaakt, vaak met gedeeltelijke ondersteuning van de lokale gemeenschap. De rol van petitie kan hierbij niet definitief aangetoond worden, maar deze zouden een belangrijke rol kunnen hebben gespeeld om Hadrianus te motiveren om bij te dragen aan wegen in Hispania. Andersom is het ook mogelijk dat juist de keizer aandrang op steun van lokale gemeenschappen.

Wat betreft de motivaties voor euergetisme lijkt persoonlijke aanwezigheid in Hispania van keizer Hadrianus geen belangrijke factor. Uit de Romeinse literaire werken over Hadrianus blijkt weliswaar dat keizer Hadrianus met name veel weggaf als hij rondreisde, maar in Hispania is dit alleen te zien in het geval van de Augustus tempel in Tarraco. Als de gebouwen in Italica toe te schrijven zijn aan Hadrianus dan lijkt vooral de associatie met keizer Trajanus of een eerbetoon aan hem een mogelijke verklaring te zijn voor zijn euergetisme. Dit is opvallend omdat de hypothese van Longfellow zou verwachten dat dit beperkt is tot de Julio-Claudische dynastie. Nimes en mogelijk Italica laten echter zien dat deze motivatie breder opgevat moet worden en gezien moet worden als associatie met voorgaande keizersfamilie of het keizerlijke ambt in het algemeen. De hypothese dat een persoonlijke connectie van keizers met een regio motiveert tot euergetisme is in het geval van Hadrianus moeilijk te bewijzen. Als Hadrianus betrokken was bij bouwwerken in Italica, is het door de positie van Italica als *patria* van zowel Trajanus als Hadrianus, lastig te zeggen welke van de twee motivaties doorslaggevend was: de associatie met Trajanus of het geven aan zijn eigen *patria*. Hoewel de hypothesen van dit onderzoek hier niet op in zijn gegaan, is het ook het vermelden waard dat de voornaamste aandacht van Hadrianus in Hispania is uitgegaan naar de grote provinciale steden. Wat betreft de locatie van euergetisme van publieke gebouwen lijkt stedelijke omvang dan ook een belangrijke factor te zijn geweest. Als tenslotte gekeken wordt naar de functie van de verschillende euergetismes dan lijkt het rond publieke gebouwen primair luxueus en politiek-religieus van aard te zijn, in tegenstelling tot de primaire levensbehoefte hypothese van Patterson. Als het badhuis en bijgebouwde aquaduct inderdaad Hadriatisch zijn kunnen deze nog gezien worden als voorzienend in een primaire levensbehoefte. Dit gaat echter niet op voor de tempels en theaters die Hadrianus onderhield en mogelijk liet bouwen. Als gekeken wordt naar de wegen ontstaat er een ander beeld van Hadrianus. Hadrianus lijkt dan evenals Trajanus een utilitaristische keizer te zijn geweest. In zekere zin was Hadrianus hier zelfs meer mee bezig dan Trajanus. Hadrianus schonk immers bijna dubbel zoveel wegen als Trajanus.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces*, (2006), p. 125.

Conclusie

In dit onderzoek is gekeken of het mogelijk was om patronen te onderscheiden in keizerlijk euergetismes van Trajanus en Hadrianus in Hispania. Dit werd gedaan aan de hand van kenmerken van keizerlijk euergetisme die door Longfellow en Nicols onderscheidden werden. Deze kenmerken werden uitgewerkt in zes hypothesen verdeeld over de locatie van een gift en het type gift. Als gekeken wordt naar type geschenken, is bij Trajanus alleen bewijs gevonden voor euergetismes van wegen. Bij Hadrianus is eveneens bewijs gevonden voor euergetismes van wegen, maar zijn ook twee reparaties vastgesteld aan een tempel van Augustus in Tarraco en een theater in Emerita Augusta. Daarnaast is het mogelijk dat Hadrianus betrokken is geweest bij de bouw van verschillende luxe bouwwerken in Italica. Hieronder vallen een tempel aan Trajanus, baden en een odeion in de *Nova Urbs*. Hier is echter geen definitief bewijs voor gevonden. Daardoor resteert de conclusie dat Trajanus en Hadrianus zich op het gebied van euergetisme in Hispania vooral bezig hielden met wegen. Dit betekent dat de hypothese dat giften zouden aansluiten op eerdere Julio-Claudische giften niet opgaat. Wel is bij Hadrianus gevonden dat hij zich mogelijk wil associëren met voorgaande keizers. Dit deed hij door het bouwen van een basilica aan Plotina in Nimes, het repareren van een tempel van Augustus en mogelijk door het bouwen van (delen) van de *Nova Urbs*. De oorspronkelijke hypothese zou dan ook voor vervolgonderzoek gemodificeerd kunnen worden om niet alleen associatie met Julio-Claudische keizers te omvatten, maar keizers in het algemeen. De tweede hypothese van Nicols die stelde dat keizers vooral giften gaven rondom primaire levensbehoeftes, kan voor vervolgonderzoek eveneens gemodificeerd worden. Primaire levensbehoeftes zijn namelijk een vage categorie. Als dit wordt vervangen door utilitaristische geschenken, zoals Boatwright ze noemt, dan is hier voldoende bewijs voor gevonden om deze hypothese aan te nemen. Tenslotte heeft dit onderzoek ook een conclusie aangedragen die niet voortkwam uit een hypothese. Bij nagenoeg alle euergetismes ging het namelijk om reparaties. Of deze conclusie ook opgaat voor keizerlijke euergetismes in andere (westerlijke) provincies is echter niet te zeggen. Dit kan interessant zijn voor vervolgonderzoeken.

Als gekeken wordt naar de locatie van de geschenken, valt op dat de meeste aandacht van beide keizers uitgegaan is naar Tarraconensis. In het bijzonder in het noord-westelijke deel van de provincie. Deze aandacht voor het noord-westen viel ook op bij de reparaties aan de Via de la Plata in Lusitania. Opmerkelijk is dat de meeste aandacht van beide keizers niet naar hun *patria* is gegaan. Dit in tegenstelling tot de hypothese die zou verwachten dat keizers veel gaven aan hun *patria*. Indien de bouw van de *Nova Urbs* toegeschreven kan worden aan Hadrianus, is er wel ondersteuning voor deze hypothese. Desondanks is het even goed mogelijk dat Hadrianus de *Nova Urbs* liet bouwen als politieke legitimatie in plaats van een gunst aan zijn *patria*. Deze hypothese moet dan ook met gebrek aan bewijs voorlopig verworpen worden. De verklaring dat persoonlijke aanwezigheid een motivatie tot euergetisme is, is wel aantoonbaar. Op zijn doorreis door Tarraco repareerde Hadrianus hier namelijk een tempel. Als dit echter in breder perspectief

gezien wordt met het totale aantal euergetismes dan is persoonlijke aanwezigheid slechts een beperkte factor. De derde hypothese verwachtte dat verzoeken van de elite een verklaring konden bieden voor keizerlijk euergetisme. Dit zou zich kunnen uiten in zowel petitie als geschenken aan de keizer. Voor beide is echter geen bewijs gevonden. Mogelijk kunnen petitie wel verklaren waarom keizers deelnamen aan 'infrastructurele projecten' in samenwerking met lokale gemeenschappen. Tegelijkertijd is het ook evengoed mogelijk dat juist de keizer degene was die de opdracht gaf aan deze gemeenschappen. De laatste hypothese verwachtte dat giften zouden worden gebouwd in de nabijheid van eerdere geschenken van Julio-Claudische keizers. Hier is eveneens geen enkel bewijs voor gevonden.

Dankzij dit onderzoek zijn enkele hypothesen aangescherpt en zijn meerdere hypothesen verworpen. Deze conclusies kunnen bij dragen aan toekomstig onderzoek naar keizerlijk euergetisme. Tegelijkertijd zijn er wel enkele aanmerkingen op dit onderzoek. Zo is er slechts gekeken naar enkele provincies en twee keizers. Hierdoor is de externe validiteit van de conclusies van dit onderzoek beperkt. Daarnaast is in dit onderzoek gekeken naar absolute aantallen euergetismes. Hier is wel een belangrijk probleem bij op te merken. Het geeft namelijk geen beeld van de monetaire waarde van een geschenk. Hierdoor zal het snel blijken dat keizers hun voornamelijke focus op wegen hebben gelegd, waar in werkelijkheid de financiële verhoudingen mogelijk anders lagen. Hierdoor ontstaat een vertekend beeld.

Literatuurlijst

Primaire werken:

Cassius Dio, *Historiae Romanae, Volume VII: boek 61-70*, (vertaling Earnest Cary & Herbert Foster, 1925).

Eutropius, *Breviarium Historiae Romanae*, (vertaling John Selby Watson, 1886).

Scriptores Historiae Augustae, Volume I, (vertaling David Magie, 1921).

Strabo, *Geographika, Volume II: boek 3-5*, (vertaling Horace Leonard Jones, 1923).

Secundaire werken:

Alföldy, G., 'Euergetismus und Epigraphik in der augusteischen Zeit', in: Michel Christol & Olivier Masson (eds.), *Actes du Xe congrès international d'épigraphie Grecque et Latine* (Parijs 1997).

Bennett, J. *Trajan: optimus princeps* (London 1997).

Birley, A., *Hadrian: the restless emperor* (London 1997).

Birley, A., 'Pompeia Plotina' in: Oxford Classical Dictionary, (2015). Geraadpleegd via:
<https://oxfordre.com/classics/view/10.1093/acrefore/9780199381135.001.0001/acrefore-9780199381135-e-5200#acrefore-9780199381135-e-5200>.

Boatwright, M., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire* (Princeton 2000).

Boatwright, M., 'Trajan outside Rome: construction and embellishment in Italy and the provinces' in: Philip Stadter & Luc Van der Stockt (eds.), *Sage and emperor: Plutarch, Greek intellectuals, and Roman power in the time of Trajan* (Leuven 2002).

Den Boer, W., *Some minor Roman historians* (Leiden 1972).

Burgess, R., 'Eutropius VC Magister Memoriae?', *Classical Philology* 96:1 (2001), p. 76-81.

Casado, C., 'Historia del puente en España', *Informes de la Construcción* 32:317 (1980), p. 57-100.

Curchin, L., *Roman Spain: Conquest and Assimilation* (New York 2014).

Cornell, T. & Lomas, K., *Bread and circuses: euergetism and municipal patronage in Roman Italy* (London 2003).

- Eilers, C., *Roman patrons of Greek cities* (Oxford 2002).
- Fishwick, D., 'The temple of Augustus at Tarraco', *Latomus* 58:1 (1999), p. 121-138.
- Fraser, T., *Hadrian as builder and benefactor in the western provinces* (Oxford 2006).
- Garnsey, P. & Saller, R., *The Roman Empire: economy, society and culture* (Oakland 2014).
- Gurney, L. & Gurney, P., 'The Scriptorum Historiae Augustae: History and Controversy', *Literary and linguistic computing* 13:3 (1998), p. 105-109.
- Haley, E., *Baetica felix: people and prosperity in southern Spain from Caesar to Septimius Severus* (Austin 2003).
- Hidalgo, J. & Keay, S., 'Recent work at Italica', *Proceedings of the British Academy*, 86 (1995), p. 395-420.
- Horster, M., 'Urban infrastructure and euergetism outside the city of Rome', in: Christer Bruun & Jonathan Edmondson (eds.), *The Oxford Handbook of Roman epigraphy* (Oxford 2014), p. 515-540.
- Jones, R., 'The Roman military occupation of north-west Spain', *The Journal of Roman Studies* 66 (1976), p. 45-66.
- Kalinowski, A., *Patterns of patronage, the politics and ideology of public building in the Eastern Roman Empire* (proefschrift, University of Toronto, 1999).
- Keay, S., *Roman Spain* (Oakland 1988).
- De Kleijn, G., 'The Emperor and public works in the city of Rome' in: Paul Erdkamp, Olivier Hekster, Gerda de Kleijn, Stephan Mols & Lukas de Blois (eds.), *The representation and perception of Roman imperial power* (Leiden 2003), p. 207-214.
- Longfellow, B., *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes* (Cambridge 2011).
- Millar, F., *The emperor in the Roman world* (London 1977).
- Nicols, J., *Civic patronage in the Roman Empire* (Leiden 2013).
- Patterson J., 'The emperor and the cities of Italy', in: Tim Cornell & Kathryn Lomas (eds.), *Bread and circuses: euergetism and municipal patronage in Roman Italy* (London 2003).
- Saller, R., *Personal patronage under the early empire* (Cambridge 2002).
- Slootjes, D., 'The governor as benefactor in Late Antiquity' in: Luuk de Ligt, Emily Hemelrijk & Henk Singor (eds.), *Roman rule and civic life: local and regional perspectives* (Leiden 2004), p. 59-75.
- Spawforth, A., 'Euergetism' in: *Oxford research encyclopedia of classics* (Oxford 2016).

Swan, P., *The Augustan succession: an historical commentary on Cassius Dio's Roman History, Books 55-56* (Oxford 2004).

Syme, R., 'Hadrian and Italica', *The Journal of Roman Studies* 54:1-2 (1964)", p. 142-149.

Veyne, P., *Bread and circuses: historical sociology and political pluralism*, vertaling door Brian Pearce, (London 1990).

Zuiderhoek, A., *The politics of munificence in the Roman Empire: citizens, elites and benefactors in Asia Minor* (Cambridge 2009).

